

Adolf Eichmann a fiktívny svet totalitarizmu

Katarína Marinová

MARINOVÁ, K.: Adolf Eichmann and Fictitious World of Totalitarianism. *Studia Aloisiana*, 5, 2014, 4, s. 5 – 17.

Adolf Eichmann was seen by Hannah Arendt as a lesson on the “banality of evil” in which everyone can understand what happens when a person behaves without thinking; he supports the creation of absolute evil. The goal of this paper is to show how thoughtlessness and superficiality of Eichmann contributed to form fictitious world of totalitarianism. Firstly this paper analyses different aspects of totalitarian regime as elements of a new fictitious world and then shows how Eichmann integrated himself to this world and what he had in common with its mentality. In the end it explains why Arendt characterizes both – Eichmann and “fictitious world” of totalitarianism as too far away from reality. Ultimately the article can be understood as mosaic which shows how “banality of evil” and “fictitious world” of totalitarianism are mutually dependent and interconnected.

Keywords: Hannah Arendt, Adolf Eichmann, banality of evil, fictitious world of totalitarianism

Úvod

Hannah Arendtová vydaním diela *O pôvode totalitarizmu* (1951) vzbu- dila veľkú pozornosť kritiky. Ešte búrlivejšie ohlasy vyvolala jej zbierka reportáží *Eichmann v Jeruzaleme: správa o banalite zla* (1963). Opísala v nej priebeh procesu s Adolfom Eichmannom, prominentným nacistom, ktorého v máji 1960 uniesli izraelské tajné služby z Buenos Aires a o rok neskôr bol postavený pred súd v Jeruzaleme. Obžaloba proti nemu obsahovala pätnásť bodov, štyri z nich hovorili o zločinoch proti židovskému národu, sedem o zločinoch proti ľudskosti, jeden o vojnovom zločine a tri o členstve v nepriateľských organizá- ciách.¹ V skratke, pred jeruzalemský súd bol postavený vysoký funkcionár tretej ríše, špecialista na židovskú otázku, ktorý bol v rokoch 1941 – 1945 poverený

1 Porov. LASOK, D.: The Eichmann Trial. In: *The International and Comparative Law Quarterly*, roč. 11, 1962, č. 2, s. 355.

logistikou „konečného riešenia“ – organizáciou vlakových transportov miliónov Židov zo všetkých európskych krajín do táborov smrti.²

Arendtová, ktorá bola v tom čase už významnou postavou na americkej intelektuálnej scéne, ponúkla svoje služby ako dopisovateľka šéfredaktorovi prestížneho newyorského týždenníka. Keďže nemohla byť prítomná na norimberskom procese a „nikdy nevidela tých ľudí ako ľudí z mäsa a kostí“, účasť na súde s Eichmannom pokladala za svoju poslednú príležitosť na to, aby sa jej to podarilo.³ A keď sa v roku 1961 dostala na súdne pojednávanie, stretnutie s Eichmannom ju ohromilo. Mala dojem, že stojí „pred niečím celkom iným, a predsa nepopierateľne skutočným“⁴. Zážitok, ktorý neskôr významne ovplyvnil i jej filozofickú tvorbu, opísala v diele *Život ducha* slovami: „Bola som zasiahnutá očividnou povrchnosťou obžalovaného, ktorá znemožňovala sledovať nesporné zlo jeho činov na hlbšej úrovni, alebo k jeho zdrojom, či motívom. Činy boli obludné, ale nie ich páchatel' – prinajmenšom kedysi veľmi aktívna osoba, teraz stojaca pred súdom – bol úplne obyčajný a priemerný, ani démonický, ani hrôzostrašný.“⁵ Arendtová vyjadrila túto skúsenosť frázou „banalita zla“ a hoci ju v knihe použila len dvakrát – prvýkrát bez vysvetlenia v texte a druhýkrát v podnadpise⁶ – v duchu ňou opísala priebeh súdneho procesu a sformulovala svoju kritiku. Namierila ju na predpojatosť verejnosti aj sudcov, ktorí neboli schopní pripustiť, že Eichmann bol iný zločinec, akého predstavoval vžitý obraz nacistu, a z toho dôvodu pripisovali jeho činom nesprávne motívy. Objektom nevraživosti sa Arendtová nestala len pre „oddémonizovanie“ „masového vraha, ktorý nikdy nikoho nezabil“, ale aj pre odvahu kritizovať činnosť židovských rád, ktoré obvinila zo spolupráce s nacistami. Časopis *The New Yorker* publikovaním jej reportáží v roku 1963 vyvolal záplavu reakcií pobúrenej verejnosti a najostrejšia kritika namierená proti ich autorke vychádzala z pera židovskej intelektuálnej elity, od ľudí, ktorí ju osobne poznali, alebo boli jej priateľmi.

V nasledujúcich riadkoch predstavím niektoré postrehy o Eichmannovom živote a pôsobení v SS, ktoré Arendtová zaznamenala na základe vlastných pozorovaní a skúseností s obžalovaným počas vypočúvania pred súdom, z prepisu Eichmannovho výsluchu políciou (mal rozsah 3 567 strán) a z jeho vlastného rukopisu k záležitostiam týkajúcim sa židovskej otázky. Dôležité pritom je, že znalosť Eichmannovej životnej histórie a motívov jeho konania viedla Arendtovú k odlišnému chápaniu zla, ako ho poznala z celej tradície myslenia, a k formulovaniu fenoménu „banalita zla“. Tento fenomén vystihuje fakt, že zločiny páchané v mimoriadne veľkom rozsahu nemôžu byť vysvetľované nijakou zvláštnou zlomyseľnosťou, patológiou alebo ideologic-

2 Porov. LEGROS, Martin: L'hypothèse Arendt. In: *La Philosophie*, 2013, č. 69, s. 45.

3 Porov. LEGROS, M.: L'hypothèse Arendt. In: *La Philosophie*, 2013, č. 69, s. 45.

4 ARENDT, Hannah: *Život ducha*. Praha : Aurora, 2001, s. 16.

5 ARENDT, H.: *Život ducha*, s. 15–17.

6 Porov. LUBAN, David: Hannah Arendt as a Theorist of International Criminal Law. In: *International Criminal Law Review*, 2011, č. 11, s. 635.

kým presvedčením konateľa, jeho jedinou osobitosťou je azda len mimoriadna povrchnosť.⁷ Zámerom tohto článku je ukázať súvislosti medzi postrehmi o Eichmannovi, ktoré manifestujú „banalitu zla“, a pojmom „fiktívneho sveta“, ktorým Arendtová objasňuje fungovanie totalitárnych režimov vo svojom skoršom diele *O pôvode totalitarizmu*. „Fiktívny svet“ sa objavuje takmer vo všetkých kľúčových kapitolách Arendtovej *magnum opus* a umožňuje pochopiť dôležité charakteristiky nacistických a bolševických režimov, princípy ich fungovania a kumulovania moci v rukách vodcov. „Fiktívny svet“ je nálepkou na označenie spoločenských mechanizmov, ktoré budovali komplikovaný systém klamstva a izolovali jednotlivcov od reality, čím prakticky umožňovali existenciu totalitárnych režimov. Mojim hlavným cieľom je pritom opísať a vystihnúť bod, v ktorom sa pretína „banalita zla“ s „fiktívnym svetom“ a vzájomne umožňujú svoje fungovanie. Inak povedané, rovnako, ako sa dá Eichmannovej osobnej tragédii porozumieť cez optiku toho, ako na neho pôsobili mechanizmy totalitárneho sveta, svet totalitarizmu môžeme lepšie pochopiť vďaka Eichmannovi. Tie dispozície, ktoré mu pomohli, aby sa úspešne včlenil do nových štruktúr fungovania spoločnosti, podkopávajú monštrózny „image“ nacistu a robia z neho vtelenie absencie myslenia u človeka. Vystihuje ich najmä nedostatok myslenia a predstavivosti, čo spôsobuje úplné ochabnutie súcitu, a práve to je jednou z príčin bujnenia vlády totalitárnych režimov.

Svet, v ktorom je všetko možné

Výrok Daniela Rousseta: „Normálni ľudia nevedia, že všetko je možné“⁸ otvára poslednú časť diela *O pôvode totalitarizmu*. Práve v tejto časti Arendtová vystihuje vládu nacizmu a bolševizmu v ich najvlastnejšej, čiže najkrutejšej podobe, a k slovám Rousseta sa obracia ako k poslednému pilieru racionálneho uvažovania o udalostiach z obdobia totalitných vlád. Roussetov výrok má pomôcť vysvetliť podstatu človeka, ktorý totalitarizmus tvoril a podporoval – človeka, ktorý uveril, že je schopný urobiť všetko, čo dovtedy ľudská imaginácia vyhŕňala za hranicu možnosti; že peklo a očistec sa dajú rozpútať priamo na zemi a „dokonca aj temný tieň ich večného trvania sa dá zriadiť najmodernejšími metódami deštrukcie a terapie“⁹. Človeka, ktorý za hranicou ľudského videl „božské“, lenže nie to, čo ho obmedzovalo tvárou v tvár posvätnému, ale to, čo mu v mene prírodných alebo historických zákonov všetko dovoľovalo. Moc totalitných režimov 20. storočia sa skrývala v jednotlivcoch a skupinách nového typu „totalitárnej viery“, ktorí chceli vybudovať svet fungujúci na základe nových ideí a hodnôt. Tie nemali pôvod v nijakom tradičnom náboženskom,

7 Porov. ARENDT, Hannah: Thinking and Moral Consideration. In: *Social Research*, roč. 38, 1971, č. 3, s. 417.

8 ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha : Oikoymenth, 1996, s. 428.

9 ARENDTOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 603.

ani svetskom poriadku, ale vyžadovali prijatie nových princípov podriadených pohybu prírodných alebo dejinných zákonov.

Masy

Fiktívny svet totalitarizmu vytvárali podľa Arendtovej izolovaní jednotlivci, ktorým chýbalo politické presvedčenie, alebo mali narušené korene vo vzťahu k tradícii či k rodine. Ak boli títo jednotlivci primknutí k ľuďom rovnakého typu, izolovali sa od reality, ktorá nevyhnutne odporovala ich presvedčeniam a prinášala stále nové fakty o skazenosti a zvrátenosti systému.¹⁰ Vplyv propagandy a indoktrinácie ich viedol ku strate zdravého úsudku a nakoniec k popretiu hodnoty vlastného života, ku stotožneniu sa s myšlienkou, že život sám osebe nemá cenu a nadobúda ju len v prípade splnenia misie, ktorú určil vodca anticipovaním historického vývoja. Presvedčenie o nevyhnutnosti konca dejín prinášalo však aj zvláštnu „útechu“ – vieru, že súčasnosť sa premení na nový svet, v ktorom sa stane všetko jasným a očisteným od bolesti a nešťastí, utrpenie sa bude istý čas množiť, ale potom celkom zmizne v iskre nového života. Podľa Arendtovej táto myšlienka dávala ľuďom pocit beztiaže, odbreňovala ich od starostí a ťarchy, ale spolu s ťarchou aj od hodnoty vlastného života. Strata vedomia hodnoty ľudského života bola zároveň najvlastnejším príznakom straty kontaktu s realitou. Himmler, ktorý dobre poznal mentalitu príslušníkov SS aj širších vrstiev, z ktorých pochádzali, vystihol ich myslenie tak, že sa nezaujímal o každodenné problémy, ale výlučne o ideologické otázky dôležité pre budúce desaťročia a storočia. S myšlienkou o nevyhnutnom osude národa však prichádza aj myšlienka o nezvratnosti vlastného osudu, obmedzenie svojho života na úlohu vo vodcovom pláne. Týmto spôsobom v človeku narastá pocit zbytočnosti a ten, píše Arendtová, sprevádza „radikálna strata záujmu o seba samého, cynická a mrzutá ľahostajnosť tvárou v tvár smrti či inému osobnému nešťastiu, primknutie sa k tým najabstraktnejším pojmom ako smerniciam pre život a všeobecné opovrhovanie aj najzákladnejšími pravidlami zdravého rozumu“¹¹.

K myšlienkam totalitárneho hnutia neinklinovali ľudia s ideologickým presvedčením, ale ľudia politicky bezprízorní. Navyše, režim sa neusiloval budovať v nich nejaké pevné presvedčenie, naopak, usiloval sa eliminovať

¹⁰ Arendtová v diele *Men in Dark Times* vysvetľuje, že istý druh humanity, ktorú nazýva bratstvom, sa historicky objavuje medzi prenasledovanými alebo zotročovanými ľuďmi. Tento druh humanity je síce veľkým privilégiom, pretože je výhodou, ak máme za každých okolností okolo seba ľudí v rovnakej situácii, na druhej strane je toto privilegium draho vykúpené, „je sprevádzané radikálnou stratou sveta, strašnou atrofiou všetkých orgánov, ktorými na svet odpovedáme – začínajúc zdravým rozumom, vďaka ktorému sa orientujeme vo svete spoločnom nám a ostatným, pokračujúc stratou zmyslu pre krásu a chuť, ktorou svet milujeme“. V extrémnych prípadoch, v ktorých vydedenectvo pretrvalo storočia, môžeme hovoriť o skutočnej strate sveta, ktorá je vždy sprevádzaná barbarstvom. ARENDTOVÁ, Hannah: *Men in Dark Times*. Harcourt : Brace and Company, 1968, s. 13.

¹¹ ARENDTOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 443.

presvedčenie ako motív akéhokoľvek konania: „Cieľom totalitnej výchovy nikdy nebolo vstúpiť presvedčenie, ale zničiť schopnosť si akéhokoľvek utvoriť.“¹² Z tohto pohľadu bol Eichmann pripravený na svoju funkciu bez vplyvu náležitej výchovy. O tom, že budúci člen NSDAP nemal pevné politické presvedčenie, svedčí fakt, že ešte predtým, ako si začal budovať kariéru v „tretej ríši“, vystriedal viacero organizácií, v ktorých sa ocitol akoby náhodou. Ako dieťa chodil do YMCA (kresťanské združenie mladých mužov), odtiaľ prešiel do hnutia nemeckej mládeže podobného skautingu a keď mu navrhli, aby vstúpil do SS, Eichmann sa práve chystal stať členom lôže slobodomurárov. „Jedno je isté, nevstúpil do strany z presvedčenia a ani sa z neho presvedčený straník nikdy nestal.“¹³ On sám komentoval svoj vstup do strany slovami: „Bolo to, akoby si ma strana sama pripočítala do svojich radov, proti môjmu očakávaniu a tiež bez toho, že by som sa sám nejako rozhodol. ... Z jednotvárneho života bez významu a závažnosti“ – tým mal na mysli obdobie, keď pracoval vo Vacuum Oil Company ako obchodný cestujúci – ho „vietor času odviaľ do samého centra dejín“, totiž do „hnutia, ktoré pevne kráčalo stále vpred, v ktorom niekto ako on – v očiach vlastnej spoločenskej triedy, vlastnej rodiny, a teda aj vo vlastných očiach skrachovaná existencia – mohol ešte raz začať od piky a predsa to niekam dotiahnuť.“¹⁴ Eichmanna, ktorý sa necítil uznaný a akceptovaný svojím okolím, skôr ako presadenie svetonázoru zaujímalo osobné uznanie. Na základe týchto, ako aj ďalších faktov Arendtová uzatvára, že nebol ani človekom nepríčetne nenávidiacim Židov, ani príkladom fanatickeho antisemitu, ani produktom akejkoľvek indoktrinácie. Súčasťou nacistickej strany sa nestal z presvedčenia, ale z číreho oportunizmu.

S ľuďmi totalitárnej mentality mal Eichmann okrem nedostatku politického presvedčenia spoločný aj pocit nevyhnutnosti dejín a nízkej hodnoty vlastného života. Eichmann počas procesu viackrát vyjadril myšlienku, že zmysel svojho života neurčuje on sám, ale všetko vopred určil „nosiťel zmyslu“. Podľa náboženských predstáv, ktoré nezmenil, keď sa stal nacistom, za to, že sa narodil, mohla „bytosť akýmsi spôsobom identická s pohybom univerza“, ktorej je podrobený ľudský život sám osebe „bez vyššieho zmyslu“¹⁵.

Napokon, elita SS, do ktorej patril aj Eichmann, bola presvedčaná o historickom význame svojho (inak zbytočného) života z pragmatických dôvodov, aby jej príslušníci boli schopní akceptovať utrpenie, ktoré spôsobovali druhým ľuďom. Arendtová píše, že v hlavách týchto mužov, ktorí sa stali vrahmi, utkvela jediná predstava: že boli vtiahnutí do niečoho historického, veľkolepého, jedinečného, hoci veľmi ťažko znesiteľného.¹⁶ Utrpenie, ktoré spôsobovali druhým, im bolo vykladané ako ich vlastné utrpenie a obeta: „Sme si dobre vedomí, že to, čo od vás očakávame, je nadľudské. Musíte byť nadľudsky neľudskí.“

12 ARENDTOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 631.

13 ARENDTOVÁ, Hannah: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*. Praha : Mladá fronta, 1995, s. 49.

14 ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*, s. 49.

15 ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*, s. 41.

16 Porov. ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*, s. 143.

(Himmler)¹⁷ Ubezpečovanie o tom, že život nadobúda dôležitosť len v rámci splnenia misie, ktorú pridělila ľuďom história, a ako taký nemá nijaký význam, bol účinný spôsob, ako ich odvrátiť od utrpenia – od toho, ktoré spôsobovali druhým, ale aj od toho, ktoré prežívali oni sami.

Vodca

Klamstvo a fikcia sa šíria ľahšie, ak jednotlivci trpia nedostatkom kvalitných sociálnych vzťahov. Úspech totalitárneho hnutia je zrejmý vtedy, keď ľudia prichádzajú o kontakt so svojimi rodinami, priateľmi a známymi, pretože „spolu s týmito kontaktmi strácajú aj schopnosť skúsenosti a myslenia. Ideálnym poddaným totalitného poriadku nie je presvedčený nacista alebo presvedčený komunista, ale ľud, pre ktorý už neexistuje rozdiel medzi skutočnosťou a fikciou (t. j. reálnosť skúsenosti) a rozdiel medzi pravdivým a nepravdivým (t. j. normy myslenia)“¹⁸. Rast totalitnej moci je preto zabezpečovaný masovým atomizovaním a individualizovaním spoločnosti. Navyše, spoločenská izolácia tvorí psychologický základ totálneho ovládania – absolútnu lojalnosť. Takáto lojalnosť sa dá totiž očakávať len od bytosti, ktorá je zbavená všetkých spoločenských pút a nachádza zmysel svojho života výlučne v príslušnosti k hnutiu.¹⁹

Ideálnych poddaných totalitárne hnutie získava, keď vzbudí slepú dôveru k vodcovi a nedôveru k ľuďom v najbližšom okolí. Vzťah k vodcovi pritom nemá základ v hodnotení jeho činov. Oproti susedom, kolegom i priateľom, ktorých správanie niekedy spôsobuje trápenie, má veľkú výhodu v tom, že jeho osobnosť nesklame – zdravý úsudok, či triezva interpretácia jeho činov ustupuje pod vplyvom propagandy aj pri tých najbrutálnejších činoch. Vodca je totiž takým, akým ho masy chcú mať – je ich vlastnou mocou, identitou, zosobnením – s hodnotami, ktoré nenachádzajú v prachu a ruinách skutočného života.

Totalitárny vodca je však len funkcionár mäs, ktoré ovláda, a nie individuálna osobnosť vnucujúca tyranskú vôľu svojim poddaným. Môže byť kedykoľvek nahradený a je odkázaný na „vôľu“ mäs, ktoré stelesňuje – bez nich by de facto neexistoval.²⁰ Hitler si bol vedomý tejto vzájomnej závislosti a vyjadril túto skutočnosť v jednom zo svojich prejavov k SA: „Všetko, čo ste, ste skrze mňa; všetko, čo som ja, som skrze vás.“²¹

Eichmannova poslušnosť „führerovi“ bola bezvýhradná. Aj v období na konci vojny, keď už niektorí presvedčení nacisti podriaďovali ciele „konečného riešenia“ záchrane vlastného majetku a života, Eichmann ani v kritickej fáze nerobil kompromisy. Nezvyčajné však bolo zdôvodnenie jeho lojality. Počas

17 ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme : Zpráva o banalitě zla*, s. 142.

18 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 639.

19 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 452.

20 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 454.

21 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 454; BAYER, E.: *Die SA*. Berlin, 1938. Cit. podľa *Nazi Conspiracy*, IV, s. 783.

súdneho procesu svoj názor na Hitlera vyjadril takto: „Hitler možno robil úplne všetko zle, ale o jednej veci sa nedá pochybovať: tento človek bol schopný vypracovať sa zo slobodníka nemeckej armády až na vodcu 80-miliónového národa. ... Jeho úspech bol pre mňa dôkazom, že sa mu musím podriaďiť.“²²

Eichmannova lojálnosť voči vodcovi súvisela s jeho nezvyčajným zmyslom pre povinnosť a s ochotou k bezpodmienečnej poslušnosti. Počas policajného výsluchu vyhlásil, že by poslal na smrť aj svojho otca, ak by to vyžadoval rozkaz. Domnieval sa pritom, že čokoľvek robil, robil ako občan, ktorý nadovšetko ctí zákon, hoci za cenu umlčania svojich emócií a osobných náklonností.²³ Na súde prekvapil všetkých prítomných vyhlásením, že po celý život žil v súlade s Kantovými morálnymi zásadami, a predniesol približnú, ale presnú definíciu Kantovho kategorického imperatívu. Sám však pripustil, že po tom, ako začal spolupracovať na „konečnom riešení“, prišiel k záveru, že sa ním už nemôže riadiť. Namiesto toho prijal formuláciu, ktorú nazval verziou Kanta pre „domácu potrebu malého človeka“²⁴, a tá znela: „Konaj tak, aby si si mohol byť istý, že keby o tvojom konaní vedel vodca, vyslovil by s ním súhlas.“²⁵ Rozdiel medzi týmito formuláciami je zrejmý. Zatiaľ čo v Kantovej filozofii je zdrojom zákonov praktický rozum, pre Eichmanovu domácu potrebu prebrala túto rolu vodcova vôľa.²⁶ Eichmann však v istom ohľade Kantovu zásadu naozaj dodržiaval: zákon bol jednoducho zákon a nijaké výnimky nepripúšťal. To vysvetľuje, prečo jeho jedinou výčitkou svedomia bolo, že raz stratil chladnú hlavu a zachránil prezidenta židovskej komunity vo Viedni – gesto, ktoré si nikdy neodpustil.²⁷ Ani na základe tejto bizarnej ľútosti však nemôžeme uzavrieť, že by Eichmann bol fanatik. Rozkazy poslúchal do posledného dňa – paradoxne – kvôli svedomiu, ktoré vždy „počúvalo hlas povinnosti“²⁸.

Propaganda

Efektívnym nástrojom, ako prinútiť ľudí k viere v totalitárny svet, bola propaganda. Jej atraktívna časť bola orientovaná smerom na tých, ktorí mali ešte na výber, či obrátia svoje sily na stranu rastúcej politickej moci, alebo sa od nej odvrátia a zvolia cestu odporu. Propaganda je preto príznačná pre etapu, v ktorej totalitárne hnutie ešte len zbiera sily a je odkázané na presviedčanie ľudu. Naopak, indoktrináciu opisuje Arendtová ako prakticky neobmedzený teror namierený proti tým, ktorí sa ocitli v zovretí totalitárneho štátu, dokonca bez ohľadu na to, či volili sympatie voči jeho ideám, alebo sa pokúsili o odpor.

22 ARENTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 170.

23 Porov. LEGROS, M.: L'hypothèse Arendt. In: *La Philosophie*, 2013, č. 69, s. 47.

24 ARENTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 184.

25 ARENTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 184. „Kategorický imperatív tretej ríše“ sformuloval Hanson Frank (*Die Technik des Staates*. München, 1942, s. 15–16).

26 Porov. ARENTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 182.

27 Porov. LEGROS, M.: L'hypothèse Arendt. In: *Philosophie magazine*, 2013, č. 69, s. 47.

28 ARENTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 198.

Postoj „sympatizanta“ mohol byť bezpečnejší, ale aj tak neistý, keďže sa nedali predvídať rozhodnutia, plány a stratégie vodcu, neraz zahrňajúce aj likvidáciu ľudí, ktorí boli nevinní v rámci najprísnejších kritérií režimu.

Propaganda bola neustálym budovaním fiktívneho sveta na úkor reality. Rozum, dovtedy podriadený všeobecne uznávaným hodnotám zhrnutým do desiatich Božích prikázaní, odrazu objavil iné „pravdy“, ktoré dovoľovali viac. Vzťahovali sa na ne záruky vodcu, predovšetkým jeho preukázateľná neomylnosť. To, čo predvídali, jednoducho uskutočnil, a tým robil späťne svoju výpoveď pravdivou (pričom sa nemýlil najmä vo výrokoch týkajúcich sa budúcnosti tzv. „objektívnych nepriateľov“). Vedecké teórie, ktoré s pomocou intelektuálov pracujúcich pre ríšu produkoval, neboli ničím iným ako odhaľovaním objektívnych zákonov prírody, ktoré hovorili v prospech všetkých činov vodcu. Dokazovali, že vodca sa riadi len tým, čo je objektívne platné a nemenné: „Čím presnejšie chápeme a zachovávame zákony prírody a života, tým viac sa riadime vôľou Všemohúceho. Čím lepšie pochopíme vôľu Všemohúceho, tým väčší bude náš úspech.“²⁹ Fikcia vo vede, pohrávajúca voči faktom, zvyšovala dôveru vo vodcu. Stal sa tým, kto má kľúč ku všetkým odpovediam, a preto nebolo potrebné utvárať si vlastný úsudok. Strata kritického myslenia bola markantná najmä v úspešnom prebúdzaní nenávisti proti tzv. nepriateľom. Šírili sa zvesti o sprisahaniach ohrozujúcich bezpečnosť a blaho štátu, hrozby zahalené rúskom tajomstva. A hoci sprisahania Židov alebo trockistov boli fikcie, pridávali úlohe vodcu na dôležitosť a primkávali k nemu masy v presvedčení, že sú od neho závislé. Podľa Arendtovej táto slepá dôverčivosť vyplývala z toho, že masy neveria v realitu vlastných skúseností a „veria len predstavám upútaným na čokoľvek, čo je univerzálne a zároveň vnútorne konzistentné. Masy nepreviedajú fakty, dokonca ani vymyslené fakty, ale iba konzistentnosť systému, ktorého súčasťou podľa všetkého sú“³⁰. Konzistentnosť má pritom dvojnásobný účinok. O koľko účinnejšie vzbudzuje presvedčenie mäs v potenciálne nebezpečenstvo nepriateľských skupín, o toľko konzistentnejšie a presvedčivejšie sa javí agresívne konanie vodcu.

Súčasťou propagandy bolo tiež zavádzanie termínov, ktoré prekrývali pravdu a umožňovali režimu ľahšie manipulovať s verejnou mienkou. Napríklad na ospravedlnenie ľubovoľného výberu obetí bolo výhodnejšie zaviesť pojem objektívneho nepriateľa pred ideologickým vymedzením jednotlivých nepriateľských skupín. Spočiatku fiktívneho nepriateľa, ktorý mal aspoň meno, nahradil pojem „objektívny“, čo umožnilo meniť jeho obsah podľa okolností. Výhoda tejto zámeny bola veľká, pretože umožňovala prežitie hnutia a jeho pohyb vpred – na ten boli totiž potrebné prekážky a ich odstraňovanie, aj keby v skutočnosti nijaké neexistovali. Táto zvláštna dynamika, ktorá sa viazala na najhoršie zločiny štátnej moci, pomáhala udržiavať stroj fiktívneho sveta v chode, jej motorom bolo „objavovanie“ a nasledujúce odstraňovanie objektív-

29 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 484.

30 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 486.

nych nepriateľov. Ved' predsa svet, ktorého existenciu sa pokúsili zničiť toľkými sprisahaniami, za cenu mnohých ľudských životov, sa javí ako reálny a hodný obetí. Obete zároveň zakrývajú neschopnosť a brutalitu vodcu – obyvateľstvo zdanlivo netrpí jeho neschopnosťou a krutosťou, ale vinou „vonkajších“ síl.

Hoci Eichmann dostal príležitosť na vlastné oči vidieť masové vraždy, ktoré organizoval, vojnu prežil na úrade. Na začiatku, keď sa ešte len začali organizovať transporty, absolvoval prehliadku v Treblinku a v Osvienčime a prizeral sa tiež masovým vraždám, ktoré vykonávali „Einsatzgruppen“ na východnom fronte. Tieto zážitky ním, ako spomínal, otriasli, ale nebránili mu naďalej so zápalom organizovať deportácie európskych Židov do táborov smrti.³¹ Lepšie znášať túto pracovnú náplň pomáhala jemu, ako aj ďalším byrokratom zodpovedným za „konečné riešenie“ jazyková smernica, ktorá tvorila súčasť propagandy. Produkovali sa rôzne smernice na rôzne príležitosti. Korešpondencia o likvidácii Židov podliehala prísnyim pravidlám a, s výnimkou nič neprikrášľujúcich správ od „Einsatzgruppen“, sa výrazy ako „vyhladenie“, „likvidácia“, či „zabíjanie“ v nacistických dokumentoch takmer nevyskytovali. Kódovým označením pre zabíjanie bolo „konečné riešenie“, „vysídľovanie“ a „zvláštne zaobchádzanie“. Pre deportácie sa používal výraz „presídlenie“ alebo „pracovné nasadenie na východe“.³²

Jazykové smernice boli mimoriadne užitočné na udržanie hladkého chodu množstva inštitúcií, ktoré museli na úlohe spolupracovať. Napokon, aj samotný výraz „jazyková smernica“ bol kódovým označením, označoval totiž to, čo sa obvykle nazýva lož.³³ Kedykoľvek bol niektorý „nositeľ tajomstva“ poverený, aby sa stretol s niekým z vonkajšieho sveta, dostal so svojou úlohou aj príslušnú „jazykovú smernicu“. Systém jazykových smerníc pritom nepôsobil tak, že by udržoval ľudí ako Eichmann v nevedomosti o tom, čo robia. Skôr im bránil, aby svoju činnosť porovnávali s tým, čo by podľa svojho niekdajšieho usudzovania nazývali vraždou, či lžou.³⁴ Fakt, že aj tieto smernice hrali rolu pri umlčovaní svedomia, vidieť na tom, že keď Eichmannovi niekto priamo povedal, čo sa deje v koncentračných táboroch, pripadalo mu to desivé. Aj preto mal v rafinovanom systéme hesiel najväčší vplyv Hitlerov výnos, v ktorom sa nahradilo slovo vražda výrazom „udelit' smrť z milosti“³⁵.

Eichmann, ako človek neobyčajne „chytľavý“ na akékoľvek frázy a zároveň neschopný vyjadrovať sa normálne, bol pre „jazykové smernice“ ideálny typ. Jeho vyjadrenia prezrádzali, že obľuboval klíše a len vzletné slová, či patetické formulky rozhýbali jeho myslenie.³⁶ Nebezpečenstvo takéhoto spôsobu uvažovania je zrejmé najmä v dobe, keď sociálni inžinieri produkujú rôzne slovné

31 Porov. LEGROS, M.: L'hypothèse Arendt. In: *Philosophie magazine*, 2013, č. 69, s. 47.

32 ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 115.

33 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 40.

34 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 116.

35 ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 147.

36 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 116.

výrazy ako barikády pred svedomím, alebo frázy, ktoré umožňujú urobiť obeť z ktorejkoľvek spoločenskej a politickej skupiny.

Organizácia

Totalitárna organizácia izolovala svojich členov od širších vrstiev spoločnosti predovšetkým vytvorením hierarchie, ktorá zabezpečovala prístup elitných skupín hnutia len k tým skupinám, ktoré sú o úroveň nižšie a z koláča politickej moci odhrýzajú o niečo menší kus. Napríklad organizácia frontu obklopuje členstvo hnutia a oddeľuje ho od vonkajšieho, normálneho sveta. Radikálnejšej skupine sa tak javí zmýšľanie a spôsob života širšej skupiny sympatizujúceho obyvateľstva vo svetle, v ktorom badať znaky reálneho sveta – sympatizujúci má totiž rovnaké presvedčenie, ale v menej fanatickej podobe. Tým, že zároveň získava jeho obdiv a rešpekt, upevňuje v sebe falošné vedomie vlastnej „normálnosti“, a tak vzniká sebaklam, bez ktorého by sa im vlastné idey mohli začať zdať pochybné.³⁷

Ďalším znakom fiktívneho sveta v rámci totalitárnej organizácie je podobnosť elitných skupín s tajnými spoločnosťami. Ich spoločným znakom je najmä rozdelenie sveta na tých, ktorí sú s nimi, a na ostatných, ktorých výslovným zámerom je zničiť ich.³⁸ Určite aj z tejto paranoje vyrastá pocit pokrvného bratstva, presvedčenie, že existuje výnimočné puto medzi členmi organizácie.

Nakoniec jednou z najnebezpečnejších fikcií, ktoré prináša sila totalitárnej organizácie, je presvedčenie o všemocnosti človeka. Človek v tom najužšom zmysle slova v totalitárnom svete znamená vodca, a preto Arendtová píše, že táto fikcia má za následok stratu vlastného názoru. Aj tie nápady, ktoré by sa zdali na hranici šílenstva, majú svoje opodstatnenie, ak sa dajú vďaka sile organizácie uskutočniť. Navyše, rozhodnutie o úspechu a neúspechu je v daných podmienkach záležitosťou organizovania a terorizovania verejnej mienky. „V totálne fiktívnom svete nie je potrebné zaznamenávať, pripúšťať a pripomínať nezmary. Aj samotná faktickosť je vo svojej existencii závislá od existencie sveta netotalitného,“³⁹ píše Arendtová.

Eichmannovu oddanosť a úplnú lojálnosť voči režimu vystihuje silný zmysel pre povinnosť a zároveň dôvera vo vodcu a v „osobnosti“ na čele hnutia – ich názor pokladal vždy za správny. Nikdy sa neodvážil konfrontovať ich, alebo sa samostatne zamyslieť nad tým, ako by mali prebiehať záležitosti vzhľadom na „židovskú otázku“. S absenciou samostatného uvažovania súvisí aj mlčanie svedomia, ktoré sa Eichmannovi prihovárало už len hlasom váženej spoločnosti, čo ho obklopovala. Ako sa priznal pred súdom, k najväčšiemu obratu v jeho svedomí došlo v januári 1942 na konferencii štátnych sekretárov, alebo „konfe-

37 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 504.

38 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 517.

39 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 531.

rencii vo Wannsee“, ako sa dnes označuje.⁴⁰ Cieľom konferencie bolo dohodnúť koordináciu všetkých krokov potrebných na realizáciu „konečného riešenia“ a, ako vypovedal Eichmann, „konečné riešenie“ tam privítali všetci prítomní s mimoriadnym nadšením. „Keď na vlastné uši počul, že nielen Hitler, Heydrich, príslušníci SS a členovia strany, ale aj výkvet štátneho úradníctva sa prel o česť byť na čele týchto krvavých záležitostí, prišiel k nasledujúcemu záveru: V tom okamihu som sa cítil ako Pilát Pontský a uvedomoval som si, že ja osobne na tom nijakú vinu nenesiem. *Kým vôbec bol, aby mohol súdiť?* Kým vôbec bol on, aby mal na to všetko vlastný názor?“⁴¹ V momente, keď si Eichmann vo Wannsee položil tieto rečnícke otázky a umyl si nad celou záležitosťou ruky, stal sa zo špecialistu na nútenú emigráciu špecialista na deportácie.⁴²

Zdalo by sa, že zlou stránkou členstva vo vojenskej organizácii je poslušnosť a plnenie príkazov. V Eichmannovom prípade však predstavovali svetlé stránky a na členstve v totalitnej organizácii lipol práve preto, že cez ňu prichádzali rozkazy a nariadenia. Svedčia o tom jeho pocity z konca vojny, ktoré opísal slovami: „Pocítil som, že ma čaká ťažký život individua bez vedenia a bez direktív, že už nebudú nijaké rozkazy a povel, že už nebudú nijaké konzultácie o primeraných opatreniach; jednoducho, že mám pred sebou budúcnosť, ktorú vôbec nepoznám.“⁴³

Záver

Fiktívny svet totality je budovaný zákonitou, „vedecky“ odôvodnenou nutnosťou: legitimuje sa a riadi sa nie prostými ľudskými zákonmi, ale „vyššími“ zákonmi histórie alebo prírody. Pritom „kľúčovým problémom totalitného režimu nie je úplná absencia zákona, ale skôr zámena jednej koncepcie za druhú“⁴⁴. Nejde len o zmenu v definovaní toho, čo je trestné a čo je dovolené, ako chápeme zákon v bežnom zmysle slova; zamieňa sa celý beh fungovania spoločnosti a v konečnom dôsledku sa mení aj myslenie ľudí. Arendtová opisuje nový, ideologický spôsob myslenia ako nezávislý od všetkej skúsenosti, lebo z tej sa nemôže nič nové naučiť. „Ideologické myslenie sa odpútava od reality, ktorú vnímame svojimi piatimi zmyslami, a trvá na existencii akejsi »pravdivejšej« reality, ktorá sa skrýva za všetkými poznateľnými vecami...”⁴⁵

Eichmann bol týmto novým zákonom bezvýhradne poslušný. Avšak tak on, ako aj ďalší ľudia, ktorí sa nimi dali úplne riadiť, stratili slobodu a boli odsúdení k trpnosti. Eichmann nekonal, ani nemyslel sám za seba, ale vyko-

40 Porov. ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 151.

41 ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 154.

42 Eichmann bol najskôr poverený presídľovaním Židov do iných krajín, jeho plánom bolo zorganizovať emigráciu židovskej populácie na Madagaskar.

43 ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 47.

44 PALOUŠ, Martin: Potíže s porozuměním. In: ARENDOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 404.

45 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 635.

nával to, čo mu nariadoval zákon sprostredkovaný „vodcovou vôľou“. Ako „banálny“ páchatel' zločinov bol v podstate morálny chameleón, jeho hodnoty sa prispôbovali prostrediu. Chýbal mu jednoznačný hlas svedomia, a preto stotožňoval správne s normálnym a zlé s výnimočným.⁴⁶ V slušnej politike to nie je problém. „Katastrofa nastáva vtedy, keď kriminálny režim obracia morálku naruby a prevracia obvyklé legálne pravidlá a výnimky. To sú okolnosti, v ktorých sa každodenná banalita pretvára na banalitu zla. V tomto zmysle banalita zla a štátna kriminalita do seba zapadajú ako blízke koncepty.“⁴⁷ Z tohto dôvodu sa Arendtovej zdala Eichmannova normálnosť, povrchnosť, či dokonca komickosť hrôzostrašnejšia ako všetky ukrutnosti dohromady. Predstavovali pre ňu nový typ kriminálnika, nepriateľa ľudstva, ktorý páchal zločiny za okolností, ktoré mu znemožňovali vedieť alebo cítiť, že robí niečo zlé.⁴⁸

„Banálny páchatel'“ pritom nie je hlúpy. Pre mylnú domnienku, že „banalita zla“ vysvetľuje Eichmannovu vinu ako dôsledok intelektuálnej zaostalosti, niektorí kritici odmietli „banalitu zla“ ako skresľujúcu. Arendtová pritom tvrdila, že totalitná mentalita, ktorou Eichmann oplýval, si od toho, kto vie plniť inštrukcie a vydávať príkazy zodpovedajúce logike moci a udržiavať systém v pohybe, vyžaduje chladnú, triezvu a logickú vecnosť.⁴⁹ „Eichmann nebol hlúpy. To, čo ho predisponovalo, aby sa stal najväčším zločincem nacistickej epochy, bola úplná neprítomnosť myslenia, niečo, čo v nijakom prípade nie je totožné s hlúposťou. A hoci toto je »banálne« a dokonca smiešne a hoci som ani pri najlepšej vôli nebola schopná u Eichmanna odhaliť diabolskú hĺbku, neznamená to, že túto Eichmannovu dispozíciu pokladám za niečo obvyklé. Poučenie, ktoré si bolo možné odnieť z Jeruzalema, bolo nasledujúce: Práve táto vzdialenosť od skutočnosti a práve táto neprítomnosť myslenia môže spôsobiť väčšiu skazu ako všetky inštinkty k zlu dohromady, ktoré možno človek v sebe má.“⁵⁰

Priesečník banality zla a fiktívneho sveta tak vystihuje bod, v ktorom sa jednotlivci a spoločenský systém nachádzajú „príliš vzdialené realite“. Stretáva sa v ňom Eichmannova neschopnosť predstaviť si, čo spôsobuje svojimi rozhodnutiami v živote ľudí, s klamstvom totalitárneho sveta, že život človeka nemá iný zmysel ako splniť misiu, ktorú určil vodca; sila organizácie, ktorá obmedzuje individuálne myslenie a umlčuje svedomie, s presvedčením, že obsah vlastného svedomia možno zaplniť svedomím jej členov a autonómne uvažovanie myšlienkami vyššie postavených kádrov; stretáva sa tu vydávanie rozkazov so silným zmyslom pre povinnosť a poslušnosťou voči príkazom, bez ohľadu na ich obsah; neschopnosť autentického vyjadrovania s utváraním hesiel a fráz, ktorých cieľom je efektívnejšia manipulácia s ľuďmi; presvedčenie, že na jednej strane je absolútna neschopnosť jedinca čokoľvek meniť a na druhej

46 Porov. LUBAN, D.: Hannah Arendt as a Theorist of International Criminal Law. In: *International Criminal Law Review*, 2011, č. 11, s. 638.

47 LUBAN, D.: Hannah Arendt as a Theorist of International Criminal Law. In: *International Criminal Law Review*, 2011, č. 11, s. 638.

48 Porov. LEGROS, M.: L'hypothèse Arendt. In: *La Philosophie*, 2013, č. 69, s. 48.

49 Porov. ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: zpráva o banalitě zla*, s. 409.

50 ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzaléme: Zpráva o banalitě zla*, s. 381.

strane totálna sila organizácie, ktorá je schopná uskutočniť absolútne všetko. Výsledkom tohto spojenia je účinnejšie fungovanie byrokratickej mašinerie a úspešné pokračovanie vo vykonávaní „administratívnych masakrov“.

Eichmann bol za to, že pomáhal udržiavať vražednú mašineriu v chode, 31. mája 1962 popravený. Alebo, ako to vyjadrila Arendtová, za to, že nechcel bývať na zemi spolu s ľuďmi z iných národných spoločností, nedá sa očakávať od nijakého človeka, že si bude želať obývať zem spolu s ním.⁵¹ Eichmannova smrť je okrem iných vážnych dôvodov na zamyslenie aj upozornením, že keď sa zmení spoločenské zriadenie, menia sa fundamentálne požiadavky kladené na človeka. Totalitárny režim sa usiloval, aby si ľudia nevytvárali nijaké presvedčenia a boli ovládateľnými bábkami bez vlastných názorov. Keď sa zmení zriadenie a spoločnosť sa stáva slobodnou, táto požiadavka sa mení na svoj opak – žiada, aby človek bol schopný konať na základe vlastných úsudkov a svedomia. Eichmann bol súdený na základe tichého predpokladu, ktorý stál v pozadí každého procesu s vojnovými zločincami; na základe požiadavky, „aby ľudské bytosti boli schopné samy rozoznať, čo je správne a čo je zlé aj v prípade, keď sa môžu spoľahnúť iba na svoj vlastný úsudok, ktorý sa môže ocitnúť v úplnom nesúlade s jednomyselným názorom všetkých ľudí z okolia“⁵². Eichmann, neschopný odlíšiť dobro od zla, stál na popraviske preto, že bol dokonalým výplodom režimu, ktorý sám tvoril.

Literatúra

- ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha : Oikoymenh, 1996.
 ARENDTOVÁ, Hannah: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*. Praha : Mladá fronta, 1995.
 ARENDTOVÁ, Hannah: *Život ducha*. Praha : Aurora, 2001.
 ARENDT, Hannah: Thinking and Moral Consideration. In: *Social Research*, roč. 38, 1971, č. 3.
 ARENDTOVÁ, Hannah: *Men in Dark Times*. Harcourt : Brace and Company, 1968.
 LUBAN, David: Hannah Arendt as a Theorist of International Criminal Law. In: *International Criminal Law Review*, 2011, č. 11.
 LEGROS, Martin. L'hypothèse Arendt. In: *Philosophie magazine*, 5, 2013, č. 69.
 LASOK, D.: The Eichmann Trial. In: *The International and Comparative Law Quarterly*, roč. 11, 4/1962, č. 2.

Mgr. Katarína Marinová
 Teologická fakulta Trnavskej univerzity
 Kostolná 1, P. O. Box 173
 814 99 Bratislava
 e-mail: katarina.marinova@truni.sk

⁵¹ Porov. ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*, s. 370.

⁵² ARENDTOVÁ, H.: *Eichmann v Jeruzalémě : Zpráva o banalitě zla*, s. 390.